

منسوجات قاجار در آینه سیاحت‌نامه‌ها و میراث مستند

تألیف:

دکتر آمنه مافی‌تبار

عضو هیئت علمی گروه طراحی پارچه و لباس

دانشگاه هنر ایران

سرشناسه	مافی تبار، آمنه، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور	منسوجات قاجار در آیینہ سیاحت نامہ‌ها و میراث مستند/ آمنه مافی تبار.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه هنر ایران، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری	[۴]، ۲۹۴ ص.: مصور (رنگی).
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۹۶-۶
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	کتابنامه: ص. ۲۸۷-۲۹۴.
موضوع	نساجی هنری - ایران - تاریخ - قرن ۱۳ ق. Textile industry, Artistic - Iran - History - 19th century پارچه - ایران - طرح - تاریخ - قرن ۱۳ ق. Textile design - Iran - History - 19th century نساجی - ایران - تاریخ Textile industry - Iran - History
شناسه افزوده	دانشگاه هنر
رده بندی کنگره	NK۸۸۷۴
رده بندی دیویی	۷۴۶/۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۹۷۹۸۳۹۶
وضعیت رکورد	فیبا

نام کتاب	منسوجات قاجار در آیینہ سیاحت نامہ‌ها و میراث مستند
تألیف	آمنه مافی تبار
طراح قالب جلد و صفحات	علی عیدی
صفحه آرایي	رامین حکیمی آرا
چاپ اول	۱۴۰۳
بها	۴,۰۰۰,۰۰۰ ریال
شمارگان	۱۰۰ نسخه
قطع	وزیری
شابک	ISBN: 978-600-6513-96-6 ۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۹۶-۶

ناشر

تهران، خیابان حافظ، خیابان شهید سرهنگ سخایی،
بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶
تلفن: ۵۶۸۲ ۷۲ ۶۶ (۰۲۱)

*** کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

*** مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر را منعکس نمی‌کند.

پیش‌گفتار

در بیشتر پژوهش‌های پیشین که با محوریت منسوجات شکل گرفته‌اند، مسئله لباس نسبت به پارچه پیشی داشته است. این موضوع در بررسی منسوجات قاجاری به صورت مبرزی نمود یافته است. در این مقیاس، مسئله پارچه‌های عصر قاجار، بیش از هرچه انواع لباس را به ذهن متبادر می‌سازد. آنچه در پی می‌آید بنا دارد که با تأکید بر اهمیت طرح و نقش پارچه، نسبت به تحلیل و طبقه‌بندی انواع آن در منسوجات عصر قاجار اقدام کند و نه فقط پارچه‌های مورد استفاده در پوشاک بزرگسالان که انواع غیرجامگانی یا نمونه‌های کاربردی در پوشاک کودکان را نیز محل مذاقه قرار دهد، آنچه که می‌توان مدعی بود در مکتوبات پیشین به اندازه کافی به آن توجه نشده است. پژوهش در این باره، آن هم فارغ از پراکنده‌نگاری درباره مفاهیم طرح و نقش، دستاورد این مطالعه است. افزون بر این مورد، رجوع به منابع دست اول تاریخ‌نگاری یعنی نمونه‌های ملموس در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی، تصاویر (مبتنی بر عکس و نقاشی) و همین‌طور اسناد مکتوب همچون سفرنامه‌های آن دوره، گمانه‌زنی درباره جنسیت پارچه‌های کاربردی را نیز ممکن و دسترسی به هدف افزون‌تری را محقق می‌سازد.

آمنه مافی‌تبار / تابستان ۱۴۰۳

فهرست مطالب

فصل اول: تحلیل تاریخی-فرهنگی نساجی ایران در عصر قاجار	۱
--- مقدمه	۳
--- منسوجات سنتی در عصر قاجار	۶
--- تحلیل تاریخی نساجی ایران در دوره نخست قاجار	۷
----- الیاف و منسوجات ابریشمی	۹
----- الیاف و منسوجات پشمی	۱۱
----- الیاف و منسوجات پنبه‌ای و کتان	۱۳
--- تحلیل تاریخی نساجی ایران در دوره میانه قاجار	۱۵
----- الیاف و منسوجات ابریشمی	۱۶
----- الیاف و شال‌های پشمی	۱۹
----- الیاف و منسوجات پنبه‌ای و کتان	۲۳
--- تحلیل تاریخی نساجی ایران در دوره متأخر قاجار	۲۹
----- الیاف و منسوجات ابریشمی	۳۱
----- الیاف و شال‌های پشمی	۳۳
----- الیاف و منسوجات پنبه‌ای و کتان	۳۴
--- تحلیل فرهنگی نساجی ایران در عصر قاجار	۳۶
----- پارچه و پوشاک به مثابه خلعت در عصر قاجار	۳۶
----- دوخت و شست‌وشوی پوشاک در ایران عصر قاجار	۴۱
----- باورهای عامیانه درباره پارچه و پوشاک در عصر قاجار	۴۲
فصل دوم: مفهوم طرح، نقش و نقشمایه در طبقه‌بندی منسوجات عصر قاجار	۴۷
--- مقدمه	۴۹
--- مفهوم طرح، نقش و نقشمایه در هنرهای سنتی ایران	۴۹
--- انواع منسوجات قاجار بر اساس طرح	۵۱
----- طرح‌های قرینه محوری (آینه‌ای/ انعکاسی) با غلبه عملیات تکمیلی	۵۱
----- طرح محرابی (سجاده‌ای)	۵۲
----- طرح ترنج‌دار (ترنج و لچک)	۵۴
----- طرح‌های قرینه مکرر (سراسری) با غلبه عملیات چین بافت	۵۷

----- طرح واگیرهای	۵۷
----- طرح‌های قاپی (قاب‌قاپی، خشتی و بندی)	۵۸
----- طرح محرمات (راه راه ساده و منقوش)	۶۰
----- طرح‌های مستقل (بی تکرار) با غلبه عملیات تکمیلی	۶۲
----- طرح افشان	۶۲
----- طرح روایی (داستانی)	۶۴
----- طرح کتیبه‌ای (نوشتاری)	۶۵
--- انواع منسوجات قاجار بر اساس نقش	۶۶
----- بدون طرح و نقش (ساده)	۶۶
----- نقش انسانی	۶۶
----- نقش جانوری	۶۷
----- نقش گیاهی	۶۸
----- نقش جمادی (اشیاء و طبیعت بی‌جان)	۶۸
----- نقش هندسی	۶۹
----- نقش تلفیقی	۷۰
فصل سوم: طرح و نقش منسوجات در جامه مردانه عصر قاجار	۷۱
--- مقدمه	۷۳
--- سرجامه	۷۳
----- دستار (مندیل) و عمامه	۷۵
----- شال و کلاه	۷۷
----- کلاه نمدی	۷۹
----- کلاه قجری	۸۰
----- شب کلاه	۸۴
----- کلاه قجری کوتاه (نظامی/ فینه ایرانی/ ناصری)	۸۴
----- تاج و تاج کلاه	۸۶
--- جامه اندرونی	۸۸
----- تن جامه	۸۹
----- پیراهن	۸۹
----- ارخالق تابستانی و زمستانی	۹۱
----- پا جامه	۹۳
----- شلوار	۹۳
----- جوراب	۹۴
----- جامه بیرونی	۹۷
----- قبا	۱۰۲
----- شال کمر	۱۰۹
----- جبه	۱۱۲
----- عبا	۱۱۶
----- سرداری (کمرچین)	۱۱۸

----- کلیجه (کاتبی)	۱۲۲
----- کت	۱۲۴
--- پیش‌دامن (پیش‌بند) اصناف دوره‌گرد	۱۲۶
--- فصل چهارم: طرح و نقش منسوجات در جامه زنانه عصر قاجار	۱۳۹
--- مقدمه	۱۴۱
--- جامه اندرونی	۱۴۱
----- سرجامه	۱۴۳
----- تاج، تاج‌کلاه و نیم‌تاج	۱۴۳
----- سرپند، عرقچین و شال آویز	۱۴۴
----- چارقد و لچک	۱۴۶
----- تن‌جامه	۱۴۹
----- پیراهن	۱۴۹
----- ارخالق (نیم‌تنه / یل)	۱۵۲
----- شاپکین (کلیجه زنانه)	۱۵۹
----- پاجامه	۱۶۲
----- شلوار (تنبان)	۱۶۲
----- دامن و دامن شلواری	۱۶۶
----- جوراب	۱۷۰
----- سرجامه، تن‌جامه و پاجامه	۱۷۱
----- چادر گل‌دار (چادر نماز)	۱۷۱
--- جامه بیرونی	۱۷۳
----- سرجامه	۱۷۵
----- روبنده	۱۷۵
----- تن‌جامه	۱۷۶
----- دستکش	۱۷۶
----- پاجامه	۱۷۷
----- چاقچور	۱۷۷
----- سرجامه، تن‌جامه و پاجامه	۱۷۸
----- چادر	۱۷۸
--- فصل پنجم: طرح و نقش منسوجات در جامه کودکان عصر قاجار	۱۸۹
--- مقدمه	۱۹۱
--- مفهوم کودکی	۱۹۱
--- لباس نوزادان	۱۹۲
--- لباس خردسالان	۱۹۶
--- لباس نونهالان	۱۹۸
--- فصل ششم: طرح و نقش منسوجات غیرجامگانی در عصر قاجار	۲۰۳
--- مقدمه	۲۰۵

--- پرچم و بیرق	۲۰۵
--- منسوجات به مثابه سرپناه	۲۰۷
----- پوش سلطنتی	۲۰۷
--- منسوجات آویز	۲۰۹
----- پرده	۲۰۹
----- تابش بند	۲۱۱
----- خیمه پوش	۲۱۳
----- دیوارکوب	۲۱۴
--- منسوجات پوشاننده	۲۱۹
----- بقچه، طاقچه پوش (سریخاری) و خنچه پوش	۲۱۹
----- رخت خواب	۲۲۲
----- رخت خواب پیچ	۲۲۲
----- مخده، متکا و بالش	۲۲۳
----- تشک، لحاف و پتو	۲۲۴
----- کرسی و روانداز کرسی	۲۲۶
--- مبلمان پذیرایی مدرن	۲۳۰
----- روانداز میز و روکش صندلی	۲۳۰
--- منسوجات به مثابه زیرانداز	۲۳۵
----- سجاده	۲۳۵
----- رو فرش	۲۳۷
----- سفره	۲۳۹
--- منسوجات برای حمل اشیاء کوچک	۲۴۲
----- کیسه کوچک (پر شال)	۲۴۲
----- دستمال و حوله	۲۴۹
--- منسوجات کاربردی در مطبخ	۲۵۲
----- نان پیچ	۲۵۴
----- دم کنی	۲۵۴
----- قاب دستمال و دیگ گیر	۲۵۴
----- زیرسماوری	۲۵۶
----- روسینی و توسینی	۲۵۶
----- قوری پوش	۲۵۷
----- زیرقوری	۲۵۷
----- زیرکتری	۲۵۷
----- زیرظرفی، روپارچی و مانند آنها	۲۵۷
----- کیسه اسفند	۲۶۰
----- قندپوش	۲۶۰
----- سفره یا کیسه قند	۲۶۰
جمع بندی	۲۷۳
منابع و مأخذ	۲۸۷

فصل اول

تحليل تاريخى - فرهنگى
نساجى ايران در عصر قاجار

مقدمه

فرمانروایی قاجاریان در ایران، بازه تاریخی وسیعی را شامل می‌شود که از یک قرن گذر می‌کند^۱ و می‌توان آن را به سه دوره ابتدایی^۲، میانی^۳ و پایانی^۴ تقسیم کرد. در پنجاه سال ابتدایی، آغامحمدخان، فتحعلی‌شاه و محمدشاه روی کار آمدند. در نیم‌قرن میانی؛ ناصرالدین‌شاه سلطنت را در دست گرفت و در سی سال پایانی مظفرالدین‌شاه، محمدعلی‌شاه و احمدشاه بر ایران فرمان راندند. مقارن با امارت سلسله قاجار، رویدادهای مهمی در جهان به وقوع پیوست که ازجمله آنها انقلاب صنعتی با تأثیر مستقیم بر حوزه نساجی بود^۵. بدین ترتیب علاوه بر تحولات داخلی، ایران بیش‌ازپیش تحت تأثیر وقایع جهانی قرار گرفت و ارتباط روزافزون با دول خارجی، بر این تأثیرپذیری افزود. از آنجاکه معمولاً در بررسی هنرها و صنایع دوره قاجار، این لفظ کلی، برهه زمانی قریب به یک‌صدوسی سال را پوشش می‌دهد؛ هدف این فصل، ژرف‌نگری در جزئیات تاریخی با رجوع به منابع دست اول است تا روند نساجی ایران در پنجاه سال ابتدایی امارت این سلسله با نیم‌قرن میانی و سی سال پایانی حکومت ایشان به مقایسه گرفته شود یعنی با مطالعه سفرنامه‌های قاجاری و مقایسه دستاوردهای اوایل، اواسط و اواخر این دوره نسبت به تحلیل تاریخی-فرهنگی نساجی ایران در این بازه یک‌صدوسی ساله اقدام گردد. با این نگاه، در جستار پیش‌رو بر جنسیت منسوجات تأکید شده و بر پارچه‌های ابریشمی، پشمی (شال) و پنبه‌ای و کتان (قلمکار/چیت^۶) تمرکز خواهد شد چراکه سفرنامه‌های قاجاری به‌عنوان منبع اصلی این پژوهش شرح متقنی بر این انواع نوشته‌اند؛ به‌طوری‌که می‌توان این گونه‌ها را نسبت به دیگر اقسام موجود در آن دوره برتری بخشید.

۱. ۱۳۴۳-۱۲۱۰ ق./ ۱۷۹۶-۱۹۲۵ م.

۲. ۱۲۶۴-۱۲۱۰ ق./ ۱۸۴۸-۱۷۹۶ م.

۳. ۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق./ ۱۸۹۶-۱۸۴۸ م.

۴. ۱۳۴۳-۱۳۱۳ ق./ ۱۹۲۵-۱۸۹۶ م.

۵. ۱۲۵۶-۱۱۷۳ ق./ ۱۸۴۰-۱۷۶۰ م.

۶. پارچه پنبه‌ای نازک منقوش

با نظر به آنچه اشاره شد، فصل حاضر با روش تحلیلی-تاریخی و با نظر به منابع به‌جای مانده از عهد قاجار شکل می‌گیرد که از جمله آنها می‌توان به افزون‌بر هفتاد سفرنامه از آنتوان اولیویه^۱، سر هارفورد جونز بریجز^۲، آگوست بن‌تان^۳، جان مالکم^۴، الکس بارنز^۵، موریس دوکوتزبوئه^۶، هنری پاتینجر^۷، ادوارد برجیس^۸، کلود ماتیو گاردان^۹، جیمز موریه^{۱۰}، جیمز فریزر^{۱۱}، جیمز تانکونی^{۱۲}، پیر امده ژوبر^{۱۳}، ادوارد اسکات وارینگ^{۱۴}، گاسپار دروویل^{۱۵}، ویلیام هالینگبری^{۱۶}، لوران دوسرسی^{۱۷}، الکسیس سولتیکف^{۱۸}، اوژن فلاندن^{۱۹}، الیوت داریسی تاد^{۲۰}، ارنست اورسل^{۲۱}، آرتور دوگوبینو^{۲۲}، هانری بایندر^{۲۳}، آرمینوس وامبری^{۲۴}، مادام کارلا سرنه^{۲۵}، سوین اندرسن هدین^{۲۶}، ادوارد براون^{۲۷}، هنریش بروگش^{۲۸}، ساموئل بنجامین^{۲۹}، ایزابلا بیشوپ^{۳۰}،

۱. Antoine Guillaume Olivier: (۱۸۱۴-۱۷۵۶). پزشک و سیاستمدار فرانسوی در عصر آغامحمدخان و فتحعلی‌شاه.
۲. Sir Harford Jones Brydges: (۱۷۸۲-۴). سیاستمدار و نویسنده بریتانیایی در عصر فتحعلی‌شاه.
۳. Charles Auguste Bontemps: (۱۷۸۲-۴). افسر فرانسوی در عصر فتحعلی‌شاه.
۴. John Malcolm: (۱۸۳۳-۱۷۶۹). نماینده دولت انگلستان در عصر فتحعلی‌شاه.
۵. Alex Bournes: مأمور عالی‌رتبه کمپانی هند شرقی در عصر فتحعلی‌شاه.
۶. Kotzebue Maurice de: نویسنده آلمانی در عصر فتحعلی‌شاه.
۷. Henry Pottinger: (۱۷۸۹-۱۸۵۶). افسر انگلیسی در عصر فتحعلی‌شاه.
۸. Edward Burgess: (۱۸۴۸-۱۸۹۱). تاجر انگلیسی در عصر فتحعلی‌شاه.
۹. Claude Matthieu Gardane: (۱۸۱۸-۱۷۶۶). افسر فرانسوی در عصر فتحعلی‌شاه.
۱۰. James Justinian Morier: (۱۷۸۰-۱۸۴۹). فرستاده دولت انگلستان در عصر فتحعلی‌شاه.
۱۱. James Baillie Fraser: (۱۷۸۳-۱۸۵۶). جهانگرد اسکاتلندی در عصر فتحعلی‌شاه.
۱۲. J. M. Tancoigne: فرستاده دولت فرانسه در عصر فتحعلی‌شاه.
۱۳. P. AM. Jaubert: (۱۷۷۹-۱۸۴۷). فرستاده دولت فرانسه در عصر فتحعلی‌شاه.
۱۴. Edward Scott Waring: (۱۷۴۷-۱۸۱۹). جهانگرد انگلیسی در عصر فتحعلی‌شاه.
۱۵. Gaspard Drouville: (۱۷۸۳-۱۸۵۶). سیاستمدار انگلیسی عصر فتحعلی‌شاه.
۱۶. William Hollingbery: سیاستمدار انگلیسی در عصر فتحعلی‌شاه.
۱۷. Laurent De Cersei: سفیر فرانسه در عصر محمدشاه.
۱۸. Alexis Soltykov: (۱۸۰۶-۱۸۵۹). جهانگرد روسی در عصر محمدشاه.
۱۹. Jean-Baptiste Eugène Napoléon Flandin: (۱۸۰۹-۱۸۸۹). هنرمند و سیاستمدار فرانسوی در عصر محمدشاه.
۲۰. Elliott Darcy Tod: (۱۸۰۸-۱۸۴۵). فرستاده دولت انگلستان در عصر محمدشاه.
۲۱. Ernest Orsolle: (۱۸۵۸-۴). جهانگرد بلژیکی در عصر ناصرالدین‌شاه.
۲۲. Joseph Arthur Gobineau: (۱۸۱۶-۱۸۸۲). نویسنده، فیلسوف و سیاستمدار فرانسوی در عصر ناصرالدین‌شاه.
۲۳. Henry Binder: (۱۸۵۵-۴). جهانگرد فرانسوی در عصر ناصرالدین‌شاه.
۲۴. Ármín Vámbéry: (۱۸۳۲-۱۹۱۳). جهانگرد مجارستانی در عصر ناصرالدین‌شاه.
۲۵. Mme Carla Serena: (۱۸۲۰-۱۸۸۴). نویسنده و جهانگرد فرانسوی در عصر ناصرالدین‌شاه.
۲۶. Sven Anders Hedin: (۱۸۶۵-۱۹۵۲). جغرافی‌دان و سفرنامه‌نویس سوئدی در عصر ناصرالدین‌شاه.
۲۷. Edward Granville Brown: (۱۸۶۲-۱۹۲۶). مستشرق، پزشک و ایران‌شناس انگلیسی در عصر ناصرالدین‌شاه.
۲۸. Heinrich Karl Brugsch: (۱۸۲۷-۱۸۹۴). فرستاده دولت آلمان به ایران در عصر ناصرالدین‌شاه.
۲۹. Samuel Greene Wheeler Benjamin: (۱۸۳۷-۱۹۱۴). سفیر آمریکا در عصر ناصرالدین‌شاه.
۳۰. Isabella Bird Bishop: (۱۸۳۱-۱۹۰۴). جهانگرد انگلیسی در عصر ناصرالدین‌شاه.